

זוהר מאור ויוכי פישר (עורכים). לאומיות וחילון. מאגנס ומכון ון ליר. 2019. 369 עמודים

תמיר שורק*

כשפוליטיקאי ישראלי קורא להקמת "ממשלת אחדות חילונית", אין לו אפילו צורך לסייג במפורש כי רק מפלגות יהודיות יטלו בה חלק. האחדות היהודית החילונית, שכביכול מבוססת על תפיסת היהדות כלאום בלבד, מדירה הן את שאינם יהודים הן את אלה שלהם מסרו היהודים ה"חילונים" את המפתחות לשער הכניסה ליהדות. עם זאת, הפרדוקס הזה אין משמעו כי החילוניות היהודית הישראלית היא פרי אשליה בלבד. ההגדרה העצמית "חילוני" לא רק מקושרת לאורח חיים מסוים אלא היא גם מנבא ראשון במעלה של הצבעה פוליטית, עמדות במגוון נושאים ויחס מובחן למשמעות הזהות הלאומית הישראלית. הפער הזה, שבין המשמעות הפוליטית המובהקת של ה"חילוני" ובין חוסר העקביות והסתירות הפנימיות של החילוניות היהודית הישראלית כרעיון, מעניק משמעות עכשווית יתרה לכל דיון אקדמי על היחסים שבין לאומיות, דת וחילוניות.

בכרך שערכו, זוהר מאור ויוכי פישר בוחנים לאומיות וחילון בהקשרים שונים. מדובר בשני מושגים שהגדרתו של כל אחד מהם היא נושא לפולמוס אקדמי רבת-חומי וארוך בשנים. כפי שכותבים העורכים בפרק המבוא, למערכת היחסים בין חילון ללאום יש דפוסים שונים ומגוונים, ודפוסים אלו נזילים ומשתנים לאורך ציר הזמן ובכל הקשר נתון. חוקרים משתמשים במילה "חילון" לציון תהליכים שונים ולפעמים סותרים. המושג מתייחס חליפות לנסיגה סטטיסטית בשכיחות קיום מצוות הדת, להפרדת הפוליטיקה מהדת, להסדרה מחדש של היחסים בין הפוליטי לדתי באופן היררכי או לירידה בכוחם של ממסדים דתיים בזירה הציבורית. אך מכיוון ששלילה מוחלטת של הדת תותיר את החילוני ללא קסם ומיתוס, ולכן גם ללא אתוס מלכד ומגייס, חילון הוא גם העתקה של הדתי אל המרחב ה"חילוני". מכאן שאפשר לראות בלאומיות לא רק מופע מסוים של חילון, מוקד חלופי לסולידריות על בסיס דתי, אלא גם תגובת נגד לחילון ולהסרת הקסם, או כפי שכותב דורון אברהם במאמרו על גרמניה, המופיע בקובץ, "חילון הדת היה כרוך גם בקידוש הלאום". זאת ועוד, היחסים הדיאלקטיים מתבטאים גם בכך שחילון הוא התהליך שבו הופרד החילוני מהדתי, כך שלמעשה החילון יצר לא רק את החילוני אלא גם את הדתי, אשר לא היה קיים כתחום מוגדר בעולם הטרומ-מודרני.

הקובץ בוחן סוגיות מורכבות אלו בשלושה חלקים. החלק הראשון עוסק בסוגיות תאורטיות עקרוניות. החלק השני דן ביחסי לאומיות וחילון בשישה הקשרים, ואילו החלק השלישי דן ביחסי לאומיות וחילון בהקשר היהודי. הגישה שהעורכים מאמצים מציבה סימן שאלה מעל עצם היכולת להשוות תהליכי חילון בהקשרים שונים. בצדק הם טוענים כי "לדתות השונות יש מבחנים פנימיים משלהן לומר מה הופך אדם ל'מחלל' ול'חילוני', ובלי להצביע על המבחנים הפנימיים הללו אין כמעט משמעות למילה חילון בהקשר ספציפי".

* פרופ' תמיר שורק, המחלקה להיסטוריה, אוניברסיטת פן סטייט

עם זאת, עצם ההצגה של כמה מקרים בקובץ אחד ותחת כותרת אחת מרמזת על ההנחה כי יש להם בכל זאת מכנה משותף, המצדיק את המינוח המכיל ומזמין השוואה ביניהם. לא במקרה, אף שמרבית המחברים הם היסטוריונים, הפרק הפותח את סדרת מקרי המבחן הוא מאמרו הקלאסי של הסוציולוג רוברט בלה "הדת האזרחית בארצות הברית", שפורסם לראשונה ב-1967. בלה טוען כי בארצות הברית קיימת דת אזרחית ממוסדת בעלת טקסטים מקודשים, סמלים וחגים משלה, וכי לרעיונות דתיים יש קשר הדוק להמשגה העצמית של הרפובליקה. המקרה האמריקני, על פי בלה, הוא דוגמה לדחיקת הממסדים הדתיים הרשמיים מן הפוליטיקה כדי לפנות מקום לדת אזרחית שיכולה להכיל את כלל האזרחים. גם כאן, החילון במובן של צמצום כוחה של הכנסייה מתרחש בד בבד עם קידוש האומה הפוליטית. ראוי לציין כי זהו אחד המאמרים המצוטטים ביותר בדיונים על הקשר בין דת ולאום, וחשיבותו חורגת בהרבה מהדיון הפרטי במקרה האמריקני. השפעתו ניכרת גם בחקר החברה הישראלית, ולכן לתרגומו לעברית, גם אם באיחור ניכר, יש ערך רב. מבנה הכרך, הנע מסקירת מקרי מבחן גלובליים אל מאמרים העוסקים ביהדות ובציונות, אף הוא עשוי לרמז על ניסיון לבחון באופן השוואתי את הקשר בין חילון ללאומיות בהקשר הציוני. מאמריהם של הילדה נסימי (על אנגליה), דורון אברהם (גרמניה), ענת לפידות-פירילה (טורקיה), אורי פטרושבסקי (רוסיה) ובריאן פורטר-סוץ' (פולין) מרתקים ומעוררי מחשבה. בכל אחד מהמקרים המחברים ממחישים כיצד זהויות דתיות מילאו תפקיד מרכזי בהיווצרותן ובשימורן של זהויות לאומיות, וכן עד כמה סבוכים היחסים שבין חילון ללאומיות. עם זאת, ההיבט ההשוואתי בכרך נותר בדרך כלל מרומז, ובסופו של דבר מי שיחפש בו תובנות השוואתיות מפורשות עלול להתאכזב.

מאמר חריג בהקשר זה הוא חיבורו של אמנון רוז'קרקוצקין, הבוחן את הקטגוריות דת, חילון ולאום בהשראת פוקו (המתווכת דרך אדוארד סעיד וטלאל אסד) כצורות שיח המייצרות זו את זו לאורך תהליך היסטורי, ולכן כל דיון על היחסים ביניהן הופך חמקמק ומתעתע. רוז'קרקוצקין גם מצביע על כך שתהליך החילון היהודי הוא למעשה השתקפות של תהליך החילון הנוצרי – ואז נשאלת השאלה באיזו מידה ה"התנצרות" של היהדות היא באמת תהליך חילון. עם זאת, החשיבות העיקרית של מאמרו היא בהפניית המבט לשני הקשרים שאמנם אינם ייחודיים לציונות אך הם בולטים בה במיוחד. האחד הוא החילון של העיקרון המשיחי היהודי כסיפור לאומי-פוליטי, אשר תורם לציונות ממד אפוקליפטי. השני הוא ההקשר הקולוניאלי שעיצב את יחסה של הציונות לדת. אמנם, כותב רוז'קרקוצקין, הלאומי והקולוניאלי מתאחדים גם במקרים אחרים של לאומיות מתנחלת, אך בציונות קורסת לחלוטין ההבחנה הבסיסית של הסדר החילוני המניחה כי הם נפרדים, ושניהם משתלבים במלואם בסיפור התאולוגי-משיחי.

על רקע זה הבחירה של העורכים בהקשרים ההשוואתיים נראית חסרה, שכן אף אחד מן ההקשרים שנבחרו להאיר את המקרה הציוני אינו עוסק בחברות מתיישבים-מהגרים (מאמרו של בלה עוסק בארצות הברית, אך כמעט אינו נוגע בהקשר הקולוניאלי). דיונים בלאומיות האפריקנית או בחילון בקרב הקהילה הפרוטסטנטית בצפון אירלנד היו מתכתבים היטב עם מאמרו של רוז'קרקוצקין. חיבור אחד שדווקא מתקשר היטב לחילוניות הציונית הוא מאמרה של ענת לפידות-פירילה על ה"אסלאם הכמאליסטי" בטורקיה. זהו המאמר היחיד בחלק השני החורג מן ההקשר הנוצרי. חשוב מכך, הסיפור על תנועה

לאומית שמנהיגיה אוחזים בדימוי עצמי חילוני ומחלן, המבצעת טיהור אתני ומקימה מבנה אזרחות היררכי – שניהם על בסיס קריטריון הכלה דתי – נשמע מוכר, אף כי ההקשר נותר מרומז בלבד.

הנזילות של קטגוריית החילוניות כפי שהיא משתקפת מדפי הספר, ההכרה במרכיב הדתי-משיחי של הציונות החילונית וההדרה הפוליטית העכשווית של לא־יהודים מן החילוניות הישראלית מחייבות אותנו לחשוב מחדש על משמעותה של התיבה "חילוני" בהקשר הישראלי. כל זמן שנתייחס לחילוניות הישראלית כאל השקפת עולם מקיפה המבקשת לקרוא תיגר על הדת כיסוד המגדיר את הזהות הקולקטיבית, תקפות המושג תתנפץ על סלע סתירותיו הפנימיות. עם זאת, אם נתייחס לחילוניות הישראלית כאל קטגוריה סוציולוגית בעלת גבולות עמומים וכאל צורת שיח הממלאת תפקיד במאבקים על משאבים, כוח ויוקרה, יקל עלינו לחקור אותה.